

11. Руденко В. Наш губернский хутор. - Чернигов, 2002. - 47 с.
  12. Черниговские губернные ведомости. - 1899. - 24 января.
  13. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - 571 Арк.
  14. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. - Чернигов, 1883. - 1270 с.
  15. ДАЧО. - Ф. 146. - Оп. 1. - Спр. 10. - 221 Арк.
  16. Там само. - Ф. 145. - Оп. 6. - Спр. 158. - 9 Арк.
-

Тамара Демченко

НЕБЕЗПЕКА ПРОВАЛУ ПІДЛОГИ, АБО ГРУДНЕВІ БАТАЛІЇ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ МІСЬКІЙ ДУМІ

Завершальний нарис з історії діяльності Чернігівської міської думи у 1905 р.,¹ як і годиться, торкається деяких з тих питань, які носили загальногромадський інтерес і розглядалися на останніх тогорічних засіданнях: відповідно 14, 19 і 20 грудня. Як і раніше, тлом для бурхливих суперечок служила вкрай напружена ситуація в імперії, а змістом - не тільки майже не приховуваний конфлікт з виконавчою владою в особі губернатора та членів губернського присутствія, але й все більш помітне розмежування в середовищі самих гласних. Не варто забувати ще про одного учасника цих подій - публіку (так у протоколах незмінно називали присутніх у залі засідань). Всупереч відомій пушкінській формулі: «Народ безмолствует»², представники чернігівського люду вели себе досить активно, хоча іноді й не зовсім тактовно, але демонстрували своє ставлення до дійства, котре розгорталося перед ними: обговорення питань порядку денного.

Власне, вся інтрига протистояння губернатора і Думи, котре наприкінці року вступило в нову фазу, і зводилася до питання, що робити з публікою. Для начальника губернії остання була як сіль в оці, бо всі його «конфіденційні» послання, зауваження, навіть часто-густо роздратовані помітки на вхідних документах швидко ставали відомими мешканцям Чернігова і тлумачилися зазвичай у негативному для влади сенсі. Тут у О.Хвостова ніяких сумнівів не було. З іншого боку, наявність у залі молодих, запальних осіб складала серйозну підтримку для тих гласних, котрі вперто, долаючи опір влади і своїх колег, тягли свою лінію. Ще раз наголосимо: характеризувати її у форматі революція чи контрреволюція, експлуатовані чи експлуататори, народ чи пани було б принципово неправильно. Підхід, котрий прагнула впровадити в діяльність Думи і життя суспільства прогресивно налаштована частина гласних, неможливо розглядати як голе, жорстке протиставлення різних точок зору. Радше його можна відобразити словами О.Свечина, що, на жаль, сказаними дещо пізніше: «Рівність, братерство і свобода - девіз, який не знає класових перегородок»³. Іншими словами, йшлося про вироблення і запровадження у широкий вжиток одного з важливих принципів демократії - здатності відстоювати свою точку зору в дискусії, вміти слухати противника, брати до уваги його резони. Сучасна філософська думка так формулює своє ставлення до даної проблеми: «Воля формується в рішеннях, ухвалених у ході співбесіди. Тому свобода вимагає відкритої, нічим не обмеженої дискусії. Для того, щоб дискусія могла здійснюватися у найширшому обсязі на основі повної обізнаності, свобода вимагає ознайомлення зі всіма доступними людям даними, з аргументацією думок всіх сторін - причому ця вимога виставляється до всього населення. Відтак необхідна свобода преси, зборів, свобода слова. Можна переконувати, можна пропагувати, але тільки за наявності вільної конкуренції»⁴. Маніфест 17 жовтня лише проголосив вищезазвані основи демократії, у реальному житті за їхнє утвердження треба було ще боротися. Грудневі події 1905 р. у Чернігові ще раз підтверджують цю істину.

Метою даної розвідки, таким чином, є з'ясування проблеми, що у повний зріст постала перед гласними Чернігівської думи: як зберегти свободу зборів в одному окремо взятому місті за наявності низки несприятливих умов, включно з підлогою, яка могла/не

могла провалитися. Як і попередні статті, дана написана на основі документів, котрі ще не вводилися до наукового обігу.

Черговий виток протистояння розпочався 14 грудня 1905 р., коли пунктом 8 порядку денного, замість наміченої «заяви В.В Щербини про обрання комісії експертів для прийомки робіт у бані»⁵, перервавши, по суті, слухання пункту 2, приступили до розгляду питання про «переповнення» залу. В.Харченко, який виконував обов'язки голови думи, оприлюднив зміст декількох документів: 1) висновок в.о. губернського інженера Афанасьєва, надісланий правлінням Миського громадського банку; 2) пропозицію губернатора; 3) заяву гласного Тудоровського; 4) заяву управи.

У першому з вищеназваних документів йшлося про тріщину, яка утворилася на стелі приміщень банку (він був розташований на першому поверсі будинку, де засідала Дума). Інженер вважав, що це сталося внаслідок того, «що від значної кількості публіки, яка збиралася в залі на мітингах (так!), кінці балок зальної підлоги порушилися, наслідком чого стало руйнування штукатурки на нижньому поверсі». Інженер запропонував обмежити кількість відвідувачів до 250 осіб⁶. Реакція губернатора, як і слід було чекати, була швидкою, легко прогнозованою і однозначною. В його пропозиції, надісланій на ім'я В.Харченка, питання вирішувалося просто: «пропоную обмежити вхід в Думу посторонніх осіб до 100 чоловік, впускаючи їх по квитках», які мала видавати управа⁷. Гласний Тудоровський скаржився управі на те, що «зал перенаповнюється різною публікою, починаючи з десятилітнього віку, в залі всі палять, навалюються на сидячих гласних, піднімається несамовитий крик і навіть з'являються непрохані оратори»⁸.

До цих документів управа додала і своє бачення ситуації: «Крім небезпеки катастрофи з обвалом залу існують і інші суттєві незручності, на які звертає увагу гл[асний]. І.І.Тудоровський письмово, звертали увагу й ін[ші] гласні усно: брак повітря, налягання публіки на сидячих гласних, збуджений стан публіки, яка висловлює знаки схвалення гласним, які виступають, що діє пригнічуючим чином на гласних протилежного спрямування, які або не з'являються в Думу, або не наважуються висловитися при обговоренні гострих питань. Внаслідок цього питання не можуть бути висвітлені у всій повноті і хоча проходять одногослосно, але ця однотайність сумнівна.

Управа зволікала з цим питанням, не бажаючи, з одного боку притиснути публіку, а з іншого, сподіваючись, що посилений наплив публіки явище тимчасове; тепер це питання поставлене правлінням Банку на основі висновку архітектора і гл[асного] І.І.Тудоровського. Управа повинна була його поставити на обговорення Думи і запропонувати певні заходи.

Перш за все, ми повинні ухвалити: 1), що в залі Думи не можна дозволяти більше 250 чоловік, а в залі Ремісничого училища - 300, 2), що тільки на цих умовах зал надається для влаштування зборів особам і установам, 3) що внаслідок цього для обліку кількості осіб, які перебувають в залі Думи під час засідань, необхідно встановити вхідні марки. Запроваджувати квитки управа вважає незручним, можуть бути нарікання на штучний підбір публіки, 4) для ізолювання думських столів від публіки необхідно поставити бар'єр, котрий інколи ставиться в Дворянському Зібранні і в нас на виборах, 5) просити публіку не висловлювати знаків схвалення аплодисментами і, взагалі, не робити спроб вступати в дебати. Управа сподівається, що таке прохання від Думи буде взяте до уваги: доказом тому служить факт припинення самою публікою спроби на минулому засіданні вигослити промову одним із публіки». Управа не спромоглася запропонувати тільки чіткого вирішення питань щодо куріння в залі засідань та недопуску дітей і підлітків⁹.

Треба відзначити, що управа дуже ретельно підійшла до представлення питання гласним, і вже ця обставина виводить його з ряду рутинних. Дума, природно, не могла проігнорувати сигнал, поданий фахівцем про небезпечний стан підлоги в залі засідань. Інша річ, що ми ніколи не дізнаємося, чи це було так насправді. Як відомо, другий поверх будинку, у якому засідала Дума, був зведений у 1886 р.¹⁰. Чи міг дах/підлога зруйнуватися за 20 років?

З іншого боку, вся Росія була шокована, коли у березні 1907 р. стеля залу засідань Таврійського палацу (в цьому приміщенні, як відомо, засідала Державна дума Росії) обвалилася якраз над тією частиною, де знаходилися лави лівих. На щастя, інцидент стався не під час засідань, «і опозиція, яка повинна була бути передавленою, могла вдосталь насолодитися аналогіями між катастрофою і російським життям»¹¹. В.Піснячевський в «Раді» так описував реакцію депутатів від України на цей прикрий

епізод: «А в кулуарах ходять і нервово щось обговорюють депутати Вовк-Карачевський і Хвіст. Се дружки. Про них в Думі кажуть, що Вовк без Хвоста не буває. З лівої уціліло тільки крісло Хвоста. Хтось кричить, глузуючи, друзкам: «З вас могорич. А то од Думи лишився б тільки Хвіст та рило»¹². Зрештою, ніхто не застрахований від неприємностей. Наприкінці квітня 1906 р. трапилася вона і з чернігівською управою: під час торгів «по здачі в оренду земського сінокосу селянам», провалилася підлога на ганку, який виходив на подвір'я. Вся управа попадала вниз разом з орендарями з двоаршинної (аршин - 71,12 см. - Т.Д.) висоти. Ніхто не постраждав, але сміху було вдосталь¹³.

Проте всі ці приклади не є підставою для твердження, що обов'язково подібне мало статися й з підлогою Чернігівської думи. Отже, цілком можливим є припущення, що губернатор використав експертний висновок інженера Афанасьєва з метою, далекою від турботи про здоров'я чернігівців, - для заборони або різкого обмеження кількості публіки під час засідань, запровадження квитків чи марок (ясно, що нововведення відразу б посварило гласних з мешканцями міста і поглибило б суперечності в їхньому середовищі). До речі, про це свідчить і розбіжність у кількості осіб, яких підлога могла б витримати: у фахівця - 250, а в губернатора -100 душ. Оскільки на зібрання сходилося в середньому по 30 - 32 гласних, то перед 120 особами, таким чином, просто зачиняли двері. Природно, що серед гласних було чимало противників присутності в залі посторонніх. Їхню позицію оприлюднив один із ватажків правих - І.Тудоровський. У цьому контексті рішення управи виглядають поміркованими, але розумними і виваженими. Головне в них - аж ніяк не усунення небезпеки техногенного характеру, а спроба відстояти права Думи на гласність. Присутність у залі тієї самої всюдисущої, не завжди вихованої публіки була в тих умовах єдиним способом донести до кожного чернігівського будинку, де хоча б трохи цікавилися політикою, зміст палких думських дебатів.

Усе це, що зайняло декілька абзаців нашого тексту, за винятком, звичайно, інформації про майбутні обвали, блискавкою промайнуло у головах тодішніх гласних. Не встиг В.Харченко закінчити свої повідомлення, як підхопилися праві: Ф.Ладухін повідомив, що гласний В.Круковский не «зміг проникнути в зал» через «скупчення публіки». С.Зубок[Мокієвський], якого аж ніяк не можна зараховувати до правих, швидше, центрист, підкреслив число 100 душ із губернаторської пропозиції і підтримав її, а Я. Огієвський-Охотський виступив проти заяви управи, що дітей важко відрізнити від дорослих¹⁴. А.Верзілов підкреслив, що можна опинитися в незручному становищі, відділяючи дітей від підлітків, підлітків від юнаків, а останніх від дорослих. І.Тудоровський вимагав пускати публіку по квитках. Один з ватажків лівої частини гласних М. Пухтинський заявив, що для обмеження публіки повинні бути серйозні підстави. Чимало людей перебувало в залі і раніше, до 17 жовтня (мабуть, зовсім не випадково він згадує цю дату. - Т.Д.), «але тоді не говорили про тріщини, а після мітингів заговорили. Якщо обмежувати доступ публіки, то дайте висновок експертів, а не одного Афанасьєва; інакше у публіки будуть сумніви і вона буде ломитися в зал». Далі чернігівський трибун підкреслив, що «в Державній Думі теж передбачається публічність» і ефектно завершив свій виступ: «ми ж повинні прагнути до того, щоб будь-який громадянин мав вільний доступ в зал Думи»¹⁵. Можна допустити, що саме цей виступ викликав хвилю схвалення у публіки і змусив членів управи В.Харченка та А.Верзілова виправдовуватися. Досить просте і ефективне вирішення запропонував І.Рашевський: «побоювання за балки давно висловлювалися, тому важливо укріпити балки, щоб можна було збільшити кількість публіки, і в той же час гарантувати канцелярії Банку безпеку»¹⁶. Після палких дебатів, у ході яких М.Пухтинський безуспішно відстоював права всіх, без винятків, бажаних бути присутніми на засіданні, Дума постановила: «доручити управі здійснити при допомозі архітекторів обстеження міцності балок думського залу і визначити, скільки публіки може розташуватися як у всьому залі, так і в частині його відведеної для публіки». І.Шраг доповнив, що комісія архітекторів повинна вказати заходи по відновленню «міцності залу»¹⁷. Крім того, дума ухвалила рішення про заборону куріння в залі¹⁸. Конфліктуючі сторони розійшлися, не знаючи, що на них чекає...

Коли 19 грудня дума продовжила своє засідання, то в.о. голови В.Харченко «порадував» присутніх гласних повідомленням, що губернатор заборонив пускати публіку в зал засідань. Останній аргументував це бурхливою реакцією публіки на гострі

питання, переповненням залу до такої міри, що деякі гласні не могли туди зайти, нестриманістю публіки. Губернатор погодився допустити останню тільки за наявності вхідних квитків, які повинна була видавати управа. Але В.Харченко категорично відмовився: «не діло управи фільтрувати публіку»¹⁹.

Цю ситуацію можна проілюструвати добре відомою історичною приказкою: «Ось тобі, бабусю, і Юрійв день!» Дума, як і слід було очікувати, відклала в довгий ящик планові питання (в тому числі і ухвалення бюджету на наступний рік) і знову заходилася палко обговорювати злобу дня. Першим говорив І.Шраг: він висловив сумнів у достовірності інформації, що В.Круковський не міг пройти в зал, і підкреслив: «губернатор має право оголосити зібрання закритим, але не має права пропонувати іменні квитки; цей захід не законний». Праві відзначили агресивність публіки. Так, М.Огієвський-Охотський скаржився, що він «з трудом пробрався в зал, причому зазнав маси образ; присутність публіки в такій кількості немислима»²⁰. Але, оскільки ліві гласні не фіксували недоброзичливість публіки, то можна припустити, що вона поширювалася тільки на окремих осіб з відповідною репутацією.

Справжню суть заборони губернатора з властивою йому відвертістю і радикалізмом розкрив М.Пухтинський: «Губернатор має право оголосити зібрання не публічним, але в такий час, який ми тепер переживаємо, ніякий губернатор, ніякий уряд не може примусити російських громадян робити те, чого вони не можуть зробити. Ми не клуб якобінців і не клуб червонних валетів, які повинні приховувати свої діяння від публіки. Якщо ж засідання не можуть бути відкритими для публіки, то ми повинні відмовитися від участі в засіданнях»²¹. З неприхованою іронією вищеподаний виступ прокоментував І.Тудоровський: «Простіше кажучи, ви не бажаєте підкоритися законним розпорядженням»²².

Проти губернаторської пропозиції один за одним, долаючи несміливі репліки своїх опонентів, виступають дуже впливові і поважні представники, тут цілком доречний і термін «лідери», лівих. Так, В.Селюк, теж вказує на особливість часу, коли населення цікавиться справами, губернатор знає це, але допускає тільки 120 чоловік по іменних квитках. О.Муханов пропонує відкласти засідання і просити в. о. міського голови довести до відома губернатора, що Дума, «хоча й поділяє його сумніви відносно місткості залу, але в принципі не вважає можливим влаштувати засідання при закритих дверях; розпорядження губернатора з формальної точки зору законне, цього ніхто не заперечує, але по суті немає підстав до усунення публіки при розгляді громадських справ». Його підтримує І.Шраг, одночасно заперечуючи Я.Огієвському-Охотському: «з боку Думи було б нетактовним погодитися з розпорядженням губернатора; Дума повинна заявити, що вона дорожить публічністю засідань; це необхідна умова діяльності громадських установ». О.Свечин наголошує: «Ми не оспоруємо права губернатора, але, з іншого боку, Дума має свої права і обов'язки перед виборцями; якщо наша діяльність ставиться у неможливі умови, то ми повинні відмовитися від виконання своїх обов'язків під тиском зовнішньої сили; при таких умовах Дума перестане функціонувати»²³. Повністю зігнувши доречне зауваження Я.Огієвського-Охотського щодо того, що справжні виборці у залі відсутні, В.Селюк знову заявив, що «засідання при зачинених дверях має на меті захистити нас від образ, але ця обставина може послужити і приводом до образи нас словами і діями, коли ми будемо виходити із закритого засідання Думи. <> Ми живемо в такий час, коли поняття щодо законності змінюється». Про «інший час» говорить і О.Муханов. А І.Шраг відповів на репліку Я.Огієвського-Охотського, заявивши: він вважає, що не тільки виборці, але все населення має право контролювати хід справ у Думі²⁴. Треба відзначити, що всі вищезазвані оратори від лівого крила були відомими і заслуженими правниками, вони швидко перехопили ініціативу в залі, навіть без підтримки публіки створили більшість, продемонструвавши логіку і витримку, а також доречне звернення до почуття власної гідності присутніх гласних. Невипадково ж П.Добровольський заявив, що «право губернатора формальне, але не моральне», а його пропозиція образлива²⁵.

Цікаво, що ніхто з опонентів навіть не згадав про небезпеку, яку таїли погано закріплені балки...

Дума відмовилася 21 голосом проти 15 підтримати пропозицію І.Тудоровського про закриті балотування питання і ухвалила: 1) через неможливість здійснювати розгляд громадських справ на закритих засіданнях припинити засідання до 8 годин вечора

наступного дня; 2) просити в. о. міського голови особисто повідомити про цю постанову губернатора і його відповідь оприлюднити на вечірньому засіданні²⁶.

Цю ухвалу можна трактувати як перемогу лівого крила гласних. Вона показала, що їхній вплив у думі є вирішальним, вони здатні повести за собою більшість, а вже що стосується правового обґрунтування позиції, то воно було бездоганим. І сам термін - до 8-ої години вечора наступного дня - надто вже нагадував ультиматум.

Не думаємо, що наші оцінки ситуації перебільшені, бо вже 20 грудня на продовженому засіданні Думи в. о. міського голови ознайомив присутніх із новою пропозицією губернатора. У зв'язку з тим, що зміст документа надто важливий для розуміння позиції губерньського керманіча, наводимо його повністю мовою оригіналу: «Считаю долгом уведомить Ваше высочорodie, что запрещение мое о недопущении в зал заседаний Думы посторонней публики обусловливалось исключительно неполучением мною до сего времени от избранной Думой особой Комиссии для осмотра означенного зала сведений о том, какое число могло бы быть допускаемо в этот зал. Ныне, получив протокол этой Комиссии, признавшей возможным допускать в зал не более 120 человек и в виду личного Вашего ходатайства, я не усматриваю препятствий к допущению в зал заседаний Думы посторонней публики в определенном, однако, ограниченном протоколом размере, 120 человек, по особым контрмаркам, способ выдачи которых должен быть определен Городскою Думою». Далі, посилаючись на розпорядження міністерства народної освіти (МНО), губернатор забороняє допускати в зал засідань вихованців нижчих і середніх навчальних закладів, а заодно всіх дітей і підлітків²⁷. Цей шедевр бюрократичної творчості засвідчує, що губернатор не посмів і надалі забороняти публіці відвідувати засідання Думи. Вчасно наданий документ (друга, незалежна експертиза стану стелі банку), у якому підтверджувалася наявність тріщини, дав змогу губернаторові «зберегти обличчя» і відстояти певний кількісний склад публіки. Водночас «доречний» циркуляр МНО знімав питання про допуск учнівської молоді. Таким чином, йшлося про компроміс, у ході досягнення якого гласні відстояли право на публічність своєї діяльності.

Отже, на засідання 20 грудня 1905 р. була допущена значно поважніша, у відповідності з отриманими марками, публіка. Ліві розглядали цей факт як свою перемогу. Можливо, праві, позбувшись галасливої і нестриманої молоді, насолоджуючись тишею і спокоєм у залі, теж святкували перемогу. Проте не встиг один з них, неодноразо згадуваний Я.Огієвський-Охотський, виступити із пропозицією запровадити ухвалення питань закритим балотуванням, бо «йому доводилося чути докори за ту чи іншу подачу голосів під відомими впливами»²⁸, як отримав сувору відсіч від І.Шрага, В.Селока²⁹, а О.Свечин знову нагадав про демократичні засади громадської діяльності: «Пропозиція Я.П. Огієвського-Охотського корінним чином суперечить принципам громадської діяльності, ми вибрані населенням, а будь-яка людина, котра йде на громадську діяльність, наражається на критику, можливо, і неприємну. Ми не повинні приховувати своєї діяльності від наших виборців, не кожний гласний бере участь в дебатах, але він висловлює свою думку при подачі голосів, яка при закритому балотуванні буде не відомою»³⁰. У такий цілком парламентський спосіб правим було продемонстровано, хто в домі господар.

До наступного, нового 1906 року залишалось 10 днів. Ніхто з учасників даних подій не передбачав, що на них чекає. Губернатор О.Хвостов, мабуть, і гадки не мав, що вже 1 січня опиниться на грані життя і смерті³¹, а проблеми, пов'язані з неспокойною Чернігівською думою, назавжди втратять для нього будь-яку актуальність. Чернігівські ж думці (їхнє ліве крило) винесли свою діяльність за межі залу засідань, заснували газету ліберально-демократичного напрямку (її видавцем і першим редактором став відомий громадський діяч, гласний міської думи В.Хижняков) і здобули на виборах до Першої державної думи Росії переконливу перемогу. У квітні 1906 р. В.Харченко, який продовжував виконувати обов'язки міського голови, з гордістю говорив: «всі три члени, висунуті від Чернігова [О.Муханов, О.Свечин, І.Шраг. - Т.Д.] - пройшли... Таким чином, м. Чернігів виходить на перше місце серед інших міст, бо багато з них, навіть великі, мають тільки по одному своєму представнику в Державну Думу»³².

Отже, можна твердити, що зусилля, затрачені Думою значно меншого, міського масштабу, не пропали даремно. Діяльність лівих гласних, попри всі перешкоди, прививала мешканцям губерньського центру смак до громадського життя, втягувала їх

у вир протистояння з владою, яке не зводилося до барикадних сутичок чи терористичних актів, а радше нагадувало боротьбу ліберально-демократичних засад з авторитарно-монархічними. Спроба (згідно з нашими спостереженнями, перша і єдина за всю нову й новітню історію міста) відстояти право чернігівців бути присутніми у залі, де вершилася їхня доля, вперта боротьба за право публічних засідань є переконливим тому доказом.

Джерела та література:

1. Див.: Демченко Т. Протест гласних-євреїв // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го международ. науч. семинара (28 сент. 2005 г., г. Чернигов). - Чернигов, 2006. - С. 63 - 69; Ї ж. Чернігівська міська дума у 1905 році // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6. - С. 27 - 35; Ї ж, Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 р. // Сіверянський літопис. - 2006. - № 2. - С. 11 - 19; Ї ж. Список міліціонерів: епізод з історії революційного протистояння у Чернігові 1905 року // Сіверянський літопис. - 2006. - № 4. - С. 100 - 108.
2. Пушкин А.С. Сочинения. В 3-х томах. - М., 1974. - Т.2: Поэмы. Драматические произведения. - С. 336.
3. Десна. - 1906. - 18 апреля. - С. 4.
4. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. - 2-е изд. - М., 1994. - С. 175.
5. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 435.
6. Там само. - Арк. 445.
7. Там само. - Арк. 445, 445 зв.
8. Там само. - Арк. 445 зв.
9. Там само. - Арк. 445 зв, 446, 446 зв.
10. Сапон В. Будинок магістрату у Чернігові // Деснянська правда. - 2005. - 8 вересня. - С. 4.
11. Обнинский В. Новый строй. - М., 1911. - Ч. II. - С. 195.
12. Рада. - 1907. - 8 березня. - С. 3.
13. Десна. - 1906. - 29 апреля. - С. 3 - 4.
14. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 446 зв.
15. Там само. - Арк. 446 зв, 447.
16. Там само. - Арк. 447.
17. Там само. - Арк. 448.
18. Там само. - Арк. 448 зв.
19. Там само. - Арк. 451 зв.
20. Там само.
21. Там само. - Арк. 451 зв, 452.
22. Там само. - Арк. 452.
23. Там само. - Арк. 452, 452 зв.
24. Там само. - Арк. 453, 453 зв.
25. Там само. - Арк. 453 зв.
26. Там само. Арк. 454.
27. Там само. - Арк. 461, 461 зв, 462.
28. Там само. - Арк. 462 зв.
29. Там само.
30. Там само. - Арк. 462 зв, 463.
31. Див.: Сапон В. Дві бомби для губернатора // Деснянська правда. - 2006. - 28 жовтня. - С. 5.
32. Десна. - 1906. - 20 апреля. - С. 3.

